

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Հայ մամուլի սկզբնավորումը կապված է հնդկահայ գաղութի ծոցում XVIII դարի վերջերին սկիզբ առած տնտեսական, քաղաքական տեղաշարժերի հետ: Առաջին հայ պարբերականը՝ «Ազգարարը» լույս է տեսնում Մադրասում ֆրանսիական հեղափոխության փոթորկոտ տարիներին՝ 1794 թվականին: Որքան էլ որ նրա քահանա խմբագիրը՝ Հ. Շմավոնյանը նպատակ ուներ խոհեմություն քարոզել, հեռու պահել իր ընթերցողներին նվրոպայում տարածված հեղափոխական տրամադրություններից, այնուամենայնիվ թերթը չէր կարող չարձագանքել դարաշրջանի լուսավորական գաղափարներին:

Շմավոնյանի դիրքորոշումը տարբեր էր Մ. Բաղդամյանի, Շ. Շահամիրյանի քաղաքական ձգտումներից, տարբեր էր նրա տեսակետը ապագա Հայաստանի ղեկավարման սոցիալ-քաղաքական ուղղության մասին: Դրանով հանդերձ, «Ազգարարը» առաջին հերթին ազգաբարում էր ազգային ինքնագիտակցության, լուսավորության տարածման անհրաժեշտությունը:

«Ազգարարի» էջերում տպագրվել են հրապարակախոսական հոդվածներ, պատմական ուսումնասիրություններ, ինչպես հաշատուր Զուղայեցու «Պատմություն պարսից» գիրքը, Հնդկաստանի պամուկյանը վերաբերող դրվագներ, ֆրանսիական հեղափոխության հետ կապված լուրեր, հնդկահայ գաղութի տնտեսական-քաղաքական կյանքը արտացոլող շատ նյութեր, որոնք այժմ ճանաչողական նշանակություն ունեն, բայց իր ժամանակին կարող էին ընթերցվել հետաքրքրությամբ և խթանել մտավոր զարգացման²⁵:

Չնայած այդ բոլորին, ընդամենը մի քանի տասնյակ բաժանորդ ունեցող գրաբար պարբերականը չէր կարող մեծ ազդեցություն ունենալ հայ հասարակական մտքի զարգացման վրա:

Նույնը չենք կարող ասել Շիրազեցի Մարտիրոս Մկրտչյանի ջանքերով դրանից քառորդ դար հետո Կալկաթայում լույս տեսած «Շտեմարան» պարբերականի մասին: Նրա խմբագիրն ունեցել է ավելի լայնախոհ հայացքներ, հմուտ է եղել եվրոպական լեզուներին ու մշակույթին: «Շտեմարանը» հնդկահայ գաղութի առօրյայի հետ կապված հարցերը առավել մեծ չափով էր լուսաբանում, զետեղում ինքնուրույն և թարգմանական երկեր, հայ աշուղների ստեղծագործություններից նմուշներ և այլն:

«Շտեմարանի» էջերում տպագրված թարգմանական երկերի մեջ ուշադրություն են գրավում Շեքսպիրի «Համլետի» ու «Ծրկու վերոնացիների» մի քանի հատվածները, թարգմանչի՝ Մարտիրոս Մկրտչյանի արժեքավոր դիտողություններով, որոնք փաստորեն հանդիսանում են Շեքսպիրի հայկական առաջին զնահատումները:

Հնդկահայ գաղութը ունեցել է նաև այլ պարբերականներ («Օճանասփյուռ», «Եղբայրասեր», «Ազգասեր», «Ազգասեր Արարատյան»): Սրանցից հայ հասարակական մտքի վրա անհամեմատ մեծ ազդեցություն ունեցավ Թադիսդյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Ազգասեր» պարբերականը, որ 1845—1848 թթ.

²⁵ Ա. Կառինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 1, Երևան, 1956, էջ 192—227:

հրատարակվում էր Արարատյան ընկերության շանքերով, իսկ երբ 1848 թ. ընկերությունը կազմալուծվեց, խմբագիրը շարունակեց այն հրատարակել իր նյութական սուղ միջոցներով, վերանվանելով «Ազգասեր Արարատյան», և բաժանորդների թվի անտիճանական նվազման պատճառով 1852 թվականին հարկադրված եղավ վերջնականապես դադարեցնել²⁶։ «Ազգասեր Արարատյանը», լայն տեղ տալով հանգերձ հնդկահայ կյանքին, համազգային ճանաչում գտավ, հրատարակում էր գրական, բանասիրական, գիտական երկեր, նշանաբան ունենալով ժողովրդի լուսավորությունը։ Դրանով պետք է բացատրել «Ազգասերի» շեշտված դեմոկրատիզմը, անգիջում պայքարը, որ մղում էր կղերա-ավատական գաղափարախոսության, հարուստ դասակարգի դեմ՝ ի պաշտպանություն աշխատավորական խավերի։ Իր պարբերականի էջերում լայն տեղ տալով արևմտաեվրոպական առաջավոր մտքին ու մասնավորապես գրականությանը, Թաղիադյանը ցույց էր տալիս ֆրանսիական գաղութարարների վայրագություններն Ալժիրում, անգլիացիների անխիղճ թալանը Հնդկաստանում, այն անգլիացիների, որոնք քաղաքակրթությունից էին խոսում, բայց բարբարոսական եղանակներով շահագործում էին հնդիկ ժողովրդին։ «Ազգասերը» զգույշ, բայց որոշակի կոչ էր անում զենքով պաշտպանել Հնդկաստանը անգլիական գաղութարարներից։

1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության ըմբոստ գաղափարների պաշտպանությամբ հանդես է գալիս նույն այդ տարիներին (1848—1849) Մադրասում լույս տեսած «Բանասեր» պարբերականը, որի կարճատև, բայց հախուռն դիրքորոշումը Մխիթարյանները զնահատել են որպես «հայ լրագրության հեղափոխություն» շրջան²⁷։ Պատահական չպիտի համարել, որ այն խափանվում է հնդկահայ վաճառականության տենդոտ պայքարի հետեւանքով։

Վենետիկի Մխիթարյանները դարասկիզբը նշանավորեցին մի ուշագրավ պարբերականով։ 1799 թ. նրանք սկսեցին հրատարակել «Տարեգրություն» փոքրիկ տետրակները։ 1803 թ. դադարում է «Տարեգրությունը» և նրա փոխարեն լույս է տեսնում «Սղանակ Բյուզանդյան» տարեգիրքը և շարունակվում մինչև 1820 թվականը։ 1812—1826 թթ. վենետիկում լույս է տեսնում «Դիտակ Բյուզանդյանը»։

Դրանից հետո, ավելի քան երկու տասնամյակ Մխիթարյանները պարբերական չեն ունեցել։ Այդ շրջանում լույս են ընծայվել «Դարապատում» ժողովածուները, որոնց յուրաքանչյուր հատորում ամփոփված էին մեկ դարի քաղաքական դեպքերը։ Այս բոլոր հրատարակությունների խմբագիրը եղել է Մխիթարյան հմուտ բանասերներից հ. Ղուկաս Ինճիճյանը։

Մխիթարյանների գրական-բանասիրական հրատարակությունների և պարբերական մամուլի առաջին բնորոշ առանձնահատկությունը լեզուն է։ Զգտելով ստեղծել ընթերցող լայն զանգվածներին հասկանալի գրաբարագերծ մի լեզու, կաթոլիկ վարդապետները հասել են նույնիսկ ծայրահեղու-

26 Ա. Կաթինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 1, էջ 266—372։

27 Հ. Գրիգորիս Վ. Գալմմեյսյան, Պատմություն հայ լրագրության, Վիեննա, 1893, էջ 107։

թյան: Օրինակ, ակնոց բառի փոխարեն գործածել են աչքնոց, քանի որ ժողովուրդը գործածում էր աչք և ոչ աչն:

Իր այս պարզունակ կերպարանքով հանդերձ, Մխիթարյանների լեզուն ուշագրավ փորձ էր մամուլը դեպի ժողովուրդ տանելու ուղղութիւնը: Այն հետադաշտում մշակվելով, հղկվելով, քերականական նորմերի մեջ մտնելով՝ դարձավ արևմտահայ մամուլի և գրականութեան լեզուն՝ աստիճանաբար հասունանալով, առնականանալով ժողովրդական բառ ու բանով և ասույթներով:

«Ենդանակ Բյուզանդյանի» նման մի հրատարակութեան բաժանորդը կամ ընթերցողը առաջին հերթին եվրոպական քաղաքների հետ սերտ հարաբերություն ունեցող հայ վաճառականն էր: Ուստի պետք էր տալ նրան հետաքրքրող նյութեր՝ աշխարհագրական տեղեկություններ, նավահանգստային քաղաքների գործարքները, տարբեր պետութիւնների տնտեսական, քաղաքական կառուցվածքին վերաբերող տվյալներ և այլն, նաև ժամանցային այնպիսի նյութեր, որոնք հաճույքով ընթերցվեին աշխարհիկ կյանքով ապրող այդ մարդկանց կողմից: Այդ բանը հասկանում էր Ղ. Ինճիճյանը և իր հրատարակությունները հետաքրքիր դարձնելու համար չէր խնայում ոչ մի ջանք:

«Ենդանակ Բյուզանդյանը» լայն տեղ էր հատկացնում աշխարհագրական, տեղագրական գիտելիքներին, տարբեր երկրներում կատարված գյուտերին, տպագրում զանազան ժողովուրդների կենցաղը, առևտուրը լրսաբանող նյութեր, մեծ պետությունների պետական ու նավագնացային դրոշակները, նախորդ տարում միջազգային կյանքում կատարված քաղաքական դեպքերի սեղմ լրատուն և այլն:

«Ենդանակ Բյուզանդյանի» հրատարակման տարիներին Մխիթարյանները լույս են ընծայել «Դիտակ Բյուզանդյան» պարբերականը՝ Գրիգոր Գալիամաճյանի խմբագրութեամբ: Այս վարդապետը չի/ունեցել ո՛չ Ինճիճյանի լայն գիտելիքները, և ո՛չ էլ իրազեկութունը հայ և ընդհանուր պատմության: Այնուամենայնիվ, 1812—1816 թթ. լույս տեսած վերոհիշյալ հրատարակությունը նույնպես բնութագրական է ժամանակի հասարակական-քաղաքական դեպքերի ընդգրկմամբ և առաջավոր որոշ գաղափարների ընկալմամբ:

Սակայն ո՛չ «Տարեգրությունը», ո՛չ «Ենդանակ Բյուզանդյանը» և ո՛չ էլ «Դիտակ Բյուզանդյանը» հայ հասարակական-մշակութային կյանքում չեն կատարել այն դերը, ինչ 1843 թ. լույս տեսնող «Բազմավեպը», որին աշխատակցել են այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպես Ղ. Ալիշանը, Գ. Զարպանալյանը, Հ. Զոհրապյանը և ուրիշներ: «Բազմավեպի» առաջին խմբագիրը եղել է Գաբրիել Ալվազովսկին: Նա փաստորեն հետևել է «Ենդանակ Բյուզանդյանի» օրինակին, լայն տեղ տալով ոչ այնքան կրոնա-բարոյախոսական քարոզներին, որքան իրական կյանքի թելադրանք հանդիսացող նյութերին՝ պատմություն, աշխարհագրություն, բնագիտություն, հնագիտություն, տեղագրություն, առևտուր, գյուտեր և այլն:

«Բազմավեպը» իր գոյության առաջին երկու տասնամյակում ավելի աշխարհիկ հակում է ունեցել և հայ իրականությանը մոտ կանգնած՝ ավելի է արձագանքել նրա առաջավոր գաղափարներին, քան 1860—1870-ական թը-

վականներին, երբ հասունյանների նենգ մատնությունները մղում են վատիկանին՝ ավելի աշակրջությամբ հետևելու ս. Ղազար կղզում կատարվող գրական-բանասիրական աշխատանքներին:

«Բազմավեպի» էջերում լույս են ընծայվել բանասիրական և գիտական խոշոր արժեք ներկայացնող բազմաթիվ հոդվածներ, որով և այդ նշանավոր ամսագիրը մնալուն տեղ գրավեց հայագիտության անդաստանում:

Ժամանակագրական կարգով արևելահայ առաջին պարբերականը 1816 թ. Աստրախանում հրատարակված «Արևելյան ծանուցմունք» թերթն է, որը հղել է «Վոստոչնիի իզվեստիա» ռուսերեն պաշտոնաթերթի հայերեն թարգմանությունը: Այդ թերթի հայերենի խմբագիրն էր տեղի եզվիտյան ուսումնարանի վերատեսուչ Կ. Շահվերդյանը: Լեզուն գրաբար էր, տպագրել է հիմնականում տեղագրական, վիճակագրական, առևտրական բնույթի հոդվածներ, լուրեր, մանրապատումներ:

Արևելահայ առաջին պարբերականը, 1846—1849 թթ. Թիֆլիսում Հ. Կալենյանի և Միք. Պատկանյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Կովկաս» շաբաթաթերթն է: Ճիշտ է, այն փաստորեն հանդիսացել է «Кавказ»-ի հայերեն տարբերակը, լույս է տեսել գրաբար, սակայն տպագրել է ոչ միայն քաղաքական լուրեր, պաշտոնական հաղորդագրություններ, կարգադրություններ, այլև ինքնուրույն ու թարգմանական երկեր, փոքրիկ պատմվածքներ: «Կովկասը» ընթերցվել է Հնդկաստանում, Պոլսում, Զմյուռնիայում: Հեռավոր այդ վայրերում ապրող հայերը նրա էջերից տեղեկություններ են ստացել արևելահայ կյանքի մասին, ափսոսանքով նշել նրա փակվելը 1849 թվականին²⁸:

«Կովկասի» դադարից կարճ ժամանակ անց, 1850 թ. սկսում է լույս տեսնել «Արարատ» պարբերականը՝ Գաբրիել քահանա Պատկանյանի խմբագրությամբ, աշխարհաբար, Չնայած խմբագրի նկատելի զգուշությանը քաղաքական կյանքի նկատմամբ, «Արարատը» անհամեմատ ավելի լայնորեն է արտացոլել իրական կյանքը, զետեղել ժամանակի առաջավոր մտայնությունը լուսաբանող նյութեր, քան «Կովկասը»: Նրա էջերում իրենց գրական առաջին փորձերն են արել Միք. Նալբանդյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը: «Արարատը» առաջինն է հետաքրքրություն ստեղծել հայ աշուղական գրականության նկատմամբ, զնահատել Սայաթ-Նովայի արվեստը, տպագրել երգեր աշուղ Շիրինից, Թուրինչից և ուրիշներից: Տպագրել է առակներ, պատմվածքներ, նկատելի դեր կատարելով արևելահայ նոր գրականության զարգացման նախաշրջանում:

50-ական թվականների կեսերից Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը, որը գաղափարախոսական ուշագրավ շրջադարձ է կատարում: Առաջին տարիներին, երբ նրա խմբագիրն էր քահանա Մանդինյանը, հիմնականում արտահայտում էր կղերա-ավատական գաղափարախոսությունը: հետագայում, Պետրոս Սիմեոնյանցի խմբագրության շրջ-

28 Գ. Սեփանյան, Խաչատուր Աբովյանը և արևմտահայ գրականությունը, «Գրական-բանասիրական հետազոտություններ», III գիրք, էջ 132—142:

ջանում, հանդիսանալով հանդերձ արևելահայ ազգային-պահպանողական մեղավորականության ձայնափողը, տպագրում էր նաև առաջադիմական մի շարք հոդվածներ, ինչպես Միքայել Պատկանյանի արժեքավոր հոդվածները ընդդեմ Հ. Կարենյանի հետադեմ գաղափարախոսության և նրա ազգայնամոլ պատմական ողբերգությունների: Այդ հոդվածների տպագրությամբ առաջին անգամ հայ իրականություն մուտք գործեցին Բելինսկու գաղափարները:

1858 թ. Մոսկվայում Ստ. Նազարյանցի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Հյուսիսսփայլը» և հրատարակման առաջին ամիսներից դառնում լուսավորական շարժման կենտրոնը արևելահայ կյանքում: Այդ պարբերականը առաջինը հայ իրականության մեջ ծրագրված պայքար սկսեց կղերա-ավատական գաղափարախոսության դեմ: Որոշ հարցերում համատեղ հանդես էին գալիս պարբերականի խմբագիր Ստեփանոս Նազարյանցը և գլխավոր աշխատակից Միքայել Նալբանդյանը: «Հյուսիսսփայլը» առաջինն էր հայ իրականության մեջ, որ հիմք դրեց միասնական մշակված լեզվի, ստեղծեց հյուսիսսփայլյան դպրոցի գրական լեզու, որով գրում էին ժամանակի ականավոր արևելահայ գրողները՝ Նազարյանցը, Նալբանդյանը, Սմբատ Շահազիզը և ուրիշներ:

«Հյուսիսսփայլի» դեմ դուրս եկավ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը՝ Մանդինյան քահանայի խմբագրությամբ: Մոսկվայում 1859 թ. երևաց Մսերյանցի «Ճռաբաղը», որը նույնպես մոլեգին պայքար սկսեց «Հյուսիսսփայլի» դեմ: Հեռավոր Պոլսում Նազարյանցի ու Նալբանդյանի դեմ պայքարի ճակատ բռնեցին «Երևակը» և «Արևելյան դարը»: «Ճռաբաղը» սարսափով էր արձանագրում այն փաստը, որ Ստեփանոս Նազարյանցը իր գրքերից մեկում կարծիք էր հայտնում Մարս մոլորակի վրա կյանքի առկայության մասին, Նա գտնում էր, որ նման բան «երբեք չի ընդունած առաքելական սուրբ եկեղեցին Հայաստանյայց»²⁹, իսկ «Երևակը», որսալով Նազարյանցի «նյութը զորություն է և զորությունը կյանք» նախադասությունը, գրում էր, թե դա հակասում է քրիստոնեական վարդապետությանը, քանի որ «քրիստոնյայք կը հավատան թե բոլոր տիեզերաց շահողն աստված է, ուստի այս երկու բառերը իրարու հետ փոխանակելով «Հյուսիսսփայլին» նախադասությունը այսպես կգտնենք. աստված նյութ է, կամ նյութը աստված է. ահա քեզ մեկ եպիկուրյան հեթանոս մը»³⁰:

Պահպանողական բանակի մոլեռանդ քարոզիչներից Հ. Զեքեզյանը «Մեղու Հայաստանի» պարբերականում հարձակվում էր Ստ. Նազարյանցի վրա այն բանի համար, որ վերջինս համարձակվել էր գրել, թե հայերը Ադամի և Եվայի անմիջական հաջորդները չեն, այլ պատկանում են հնդեվրոպական ցեղախմբին, մինչդեռ, ասում էր Զեքեզյանը, Մովսես մարգարեն նախատեսել է մարդու բնակության տեղը որոշել է Եփրատի և Տիգրիսի մոտերքը, ուստի դժբախտը եղել է Հայաստանում և հայերն էլ նրա առաջին ժողովուրդը երկրագործի վրա³¹:

²⁹ «Ճռաբաղ», 1850, տետրակ Ե, էջ 178:

³⁰ «Երևակ», 1859, № 94:

³¹ «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 31:

1860 թ. Քիֆլիսում լույս է տեսնում «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը: Խնչպես «Հյուսիսսփայլում», «Կոռնկում» էլ նկատելի է տարբեր գաղափարների տեր մարդկանց համատեղ գործակցությունը: Մնալով հանդերձ ազգային-պահպանողական հոսանքի գաղափարախոսը, այն իր էջերում լայն տեղ էր տալիս դեմոկրատական խավերի տրամադրություններն արտահայտող գրողներին, հրապարակախոսներին: Այստեղ են տպագրվել Պերճ Պրոշյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպը, Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանցի կենցաղագրական երկերը Քիֆլիսի բարբառով: «Կոռնկը» տպագրում էր թարգմանություններ արևմտաեվրոպական, ռուսական, վրացական, պարսկական գրականությունից: Այդ ամսագիրը խոշոր դեր է կատարել արևելահայ նոր գրականության զարգացման գործում և նկատելի ազդեցություն է թողել հասարակական մտքի վրա: Նրա խմբագիրը՝ Մ. Աղաբեկյանը մոտիկից կապված էր նաև արևմտահայ իրականության հետ, պարբերականում տեղ էր տալիս արևմտահայությունը հուզող հարցերին, տպագրում Ազգային սահմանադրության տեքստը, «Քարեգործական ընկերության» կանոնադրությունը, նյութեր Զեյթունի դեպքերի մասին: Ամսագրին աշխատակցում էին նաև արևմտահայ գործիչներ Մ. Մամուրյանը և ուրիշներ:

1866—1867 թթ. Քիֆլիսում լույս է տեսնում «Վաճառական» պարբերականը՝ Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանցի խմբագրությամբ և պատմաբան Ալ. Նրիցյանի աշխատակցությամբ: «Վաճառականը» նույնպես արտահայտում էր հայ ազգային-պահպանողական հոսանքի գաղափարախոսությունը և նպատակ ուներ պաշտպանել կովկասահայ առևտրական կապիտալի շահերը: Ագրարային և այլ հարցերում այն կանգնած էր ցարիզմի ներքին քաղաքականության արդարացման դիրքերում, սակայն այդ բոլորով հանդերձ, նրա ասպարեզ գալը հետաքրքիր երևույթ էր արևելահայ հասարակական կյանքում: Պարբերականի էջերում տպագրվում էին ոչ միայն տնտեսական, վիճակագրական կարևոր նյութեր, այլև բարձրացվում էին քաղաքատնտեսության հետ կապված մի շարք հարցեր, խոսվում էր աշխատավորական խավերի ընչազրկության և այլ խնդիրների մասին:

Հայ նոր գրականության սկզբնավորման և զարգացման գործում կարևոր դեր խաղաց մամուլը: Հազվադեպ էին տպագրվում երկեր՝ առանձին գրքերով: Գրական այնպիսի մի կոթող, ինչպիսին էր «Վերքը», գրվելուց տարիներ հետո միայն արժանացավ տպագրության: Հայ գրականության, քննադատական մտքի զարգացման գործում խոշոր դեր կատարեց «Հյուսիսսփայլը»: Այդ պարբերականի էջերում լույս տեսան Միքայել Նալբանդյանի «Մեռելահարցուկը», «Հիշատակարանները», չափածո երկերի զգալի մասը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր-Սարգիսը», որը այն վեպերից է, որոնք «հիմք դրին արդյան ազգային վիպասանության», ինչպես ասում էր Միքայել Նալբանդյանը:

Ուշագրավ եզրակացությունների առիթ է տալիս «Հյուսիսսփայլի» թարգմանական գրականությունը: Նազարյանցը գերազանցապես հակված էր թարգմանելու այնպիսի երկեր, որոնք չունեին քաղաքական սրություն: Դրանցից էին Մարկոս Տուլլիոս Կիկերոնի ատենական ճառերը, ավելի նոր ժա-

մանակներից Բերնարդեն դը Սեն Պիերի «Պավլոս և Վիրգինեն», որի հիմքում ընկած է փախուստը քաղաքային ժխտից, ապավինումը գյուղական իդիլիային, բախտի ու ճակատագրի քմահաճույքին:

Նալբանդյանը «Հյուսիսսփայլի» հենց առաջին համարում հայտարարում էր. «Այն մատենագրությունը, որի մեջ իբրև հայելու մեջ չի երևում ազգի կյանքը, նորա և ամենանուրբ գծագրությունքը, այդպիսի մի մատենագրություն, թող ներեն մեզ այսպես ասել ճշմարտությունը, նման է ճիզվիտների կրոնավորությանը»³², Գրականության հասարակական դերը շատ ավելի պարզ Նալբանդյանը ձևակերպել է իր «Մեռելահարցուկ» վեպում, տալով նրան ոչ միայն կյանքը արտացոլելու դեր, այլև այդ կյանքի վերափոխմանը նպաստելու կոչում: Նալբանդյանի գրականագիտական ըմբռնումները, որոնք սերտորեն կապված էին ուսու վաթսուականների, հատկապես Բելինսկու և Զերնիշևսկու էսթետիկական հայացքների հետ, ի հայտ են եկել թե՛ վերոհիշյալ ինքնուրույն ստեղծագործություններում և թե՛ թարգմանական երկերում: Պատահական չպետք է համարել նրա թարգմանությունները Պուշկինից, Լերմոնտովից, նաև Հայնեից ու Բերանտեից:

«Հյուսիսսփայլի» էջերում Մովսես Բուդաղյանը հանդես եկավ հունգար հեղափոխական բանաստեղծ Պետեֆիից կատարած թարգմանություններով, առ ի զգուշություն չհիշատակելով հեղինակի անունը, իսկ տաղանդավոր մի երիտասարդ՝ Մ. Սադաթյանն, այնտեղ հրատարակեց Լերմոնտովի «Դեկ» դասական թարգմանությունը, որը մինչև այսօր էլ մնում է հայ թարգմանական գրականության լավագույն նմուշներից մեկը:

Նույն 40-ական թվականներին է գուգադիպում արևմտահայ իրականությունում մամուլի հանդես գալու 1838 թ. Կ. Պոլսում սկսում է լույս տեսնել «Լրո գիր մեծի տերության Օսմանյան» շաբաթաթերթը, որը հետագայում կոչվեց «Հայտարար գիր լրո մեծի տերության Օսմանյան» և շարունակվեց մոտ մեկ տասնամյակ: Այդ պարբերականը չէր արտացոլում հայ կյանքը, այլ պարզապես թարգմանությունն էր թուրքերեն «Թագվիմի վազաի» պաշտոնաթերթի: Տպագրում էր պաշտոնական գրություններ, հայտարարություններ, պալատական պաշտոնների նշանակումներ, Թուրքիայի ներքին ու արտաքին կյանքին վերաբերող նյութեր:

1840 թ. Խաչատուր Ոսկանյանը՝ Ամերիկայում կրթություն ստացած, զարգացած մի անձնավորություն, փորձում է Պոլսում հիմնել աշխարհաբար մի թերթ, հրատարակում է «Ազդարար Բյուզանդյան» շաբաթաթերթը, սակայն այն կարճ կյանք է ունենում: Մի քանի համար հրատարակվելուց հետո բաժանորդի պակասի պատճառով վերածվում է գրաբարի և հաջորդ տարում դադարում:

Այն, ինչ չկարողացավ անել Խաչատուր Ոսկանյանը Կոստանդնուպոլսում, արեց Ղուկաս Պալթազարյանը Ջմյուռնիայում՝ 1840 թ. աշխարհաբար հրատարակելով «Արշալույս Արարատյան» շաբաթաթերթը:

«Արշալույս Արարատյանը» լույս է տեսել «Թանգիմաթի» հոշակման հաջորդ տարվանից և շարունակվել է մինչև 1886 թ., ապրելով գաղափարական

32 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 2, էջ 146:

նկատելի տարուբերում: Հրապարակ գալու առաջին տասնամյակում, հիմնականում արձագանքելով 1848 թ. ֆրանսիական և իտալական հեղափոխություններին և անդրադարձնելով հայ ժողովրդի առաջավոր ձգտումները, այդ թերթը նկատելի ծառայություն է մատուցել արևելահայ և արևմտահայ հատվածների փոխադարձ մշակութային կապի ուժեղացման ուղղությամբ: Հիշարժան փաստ է հաշատուր Աբովյանի գրական մի պատահիկի առաջին անգամ նրա էջերում երևալը: Պետք է ենթադրել, որ հայ մեծ լուսավորիչը ծանոթ էր «Արշալույս Արարատյանին», գուցե և եղել է նրա բաժանորդ ընթերցողներից մեկը և ինքն էլ նյութեր է ուղարկել Զմյուռնիա: Շաբաթաթերթում լայնորեն լուսաբանվել են հայ բանասիրության, գրականության, պատմագրության, արվեստի հետ կապված բազմապիսի հարցեր, ընդարձակ գրախոսականներ են լույս տեսել Զմյուռնիայում տպագրված գրքերի, այդ թվում «Թըշվառներ» վեպի մասին, վասպուրականի թատրոնի քառամյա գործունեության ընթացքում ծավալուն թատերախոսականներ են երևացել ներկայացվող պիեսների վերաբերյալ:

Ղ. Պալթազարյանը, ինչպես շատ այլ լիբերալ մտածողներ, 60-ական թվականների սկզբներից աստիճանաբար թեքվել է դեպի պահպանողականությունը, պայքար սկսելով օրեցօր աշխուժացող դեմոկրատական հոսանքի դեմ: Նալբանդյանի համախոհների ու տխրահռչակ «Երևակի» միջև մղված պայքարի ընթացքում Պալթազարյանն անցավ հակառակորդ բանակի կողմը, հետզհետե սահելով դեպի հետադիմական ճահիճը: Սակայն նույնիսկ այս շրջանում նրա թերթի էջերում լույս են տեսել հայ կյանքն արտացոլող շատ թղթակցություններ, ինքնուրույն և թարգմանական ատեղծագործություններ:

1846 թ. իր շաբաթաթերթն ուներ նաև Կոստանդնուպոլիսը: Պատրիարքարանը հրատարակում է «Հայաստան» պարբերականը, խմբագրությունը հանձնելով արևմտահայ «խավարյալների» պարագլուխ Հովհաննես Տերոյենց Զամուռնյանին: «Հայաստանի» էջերում տպագրվում են պատրիարքարանի որոշումները, կարգադրությունները, կրոնադավանաբանական նյութեր, նաև ինքնուրույն և թարգմանական գրական երկեր, պատմա-բանասիրական նյութեր, ինչպես Անիի հնություններին վերաբերող ընդարձակ մի հոդվածաշար, որտեղ առաջին անգամ փորձ էր արվում վերծանել ավերակների արձանագրությունները: Թերթը հրատարակել է հայերեն հին ձեռագրերի հիշատակարաններ, Թիֆլիսում գործող էնֆիաճյան գրատան ձեռագրերի ցուցակը և այլն:

1851 թ. Պոլսում լույս են տեսնում երկու նոր պարբերականներ, դարձյալ աշխարհաբար: Դրանցից մեկը Հովհ. Հիսարյանի «Բանասեր» ամսագիրն էր, մյուսը՝ Սամաթիա թաղամասի Սահակյան վարժարանի աշակերտների օրգան «Բուրաստանը»: Սրանք թե՛ իրենց արժարժած հարցերով և թե՛ նյութերի ընտրության ու մատուցման եղանակով շատ նման են միմյանց: «Բանասերում» տպագրվել է Հ. Հիսարյանի «Խոսքով և Մաքուհի» աշխարհաբար վեպը: Երկու պարբերականներն էլ լույս էին տեսնում բավականաչափ հրդեհված աշխարհաբարով:

1852 թ. «Հայաստան» թերթը վերանվանվում է «Մասիս» և խմբագրությունը հանձնվում Կ. Ութուռնյանին՝ լիբերալ մի հրապարակախոսի, որն ու-

նեցել է քառասնամյա խմբագրական գործունեություն: «Մասիսը» իր շուրջը համախմբել է աշխատակիցների մեծ բազմություն, թղթակիցներ է ունեցել հայարնակ գրեթե բոլոր գավառներում:

Արևմտահայ մամուլը բուռն զարգացում ապրեց Ղրիմի պատերազմից հետո: Երբ 1858 թ., ներքին և արտաքին իրադարձությունների թելադրանքով, սուլթանը նոր ռեֆորմներ հրապարակեց: Նույն այդ թվականից Պոլսում ըսկըսեցին լույս տեսնել «Մեղու» պարբերականը՝ Հարություն Սվաճյանի խմբագրությամբ և «Զվարճախոս» երգիծաթերթը: Հրատարակվեցին «Մուսայթ» Մասյաց» թատերական և «Քնար արևելյան» երաժշտական հանդեսները:

Նմուշներ հայ պարբերական մամուլից (XIX դ. I կես)

Արևմտահայ հասարակական կյանքում խոշոր դեր կատարեց «Մեղուն», որի շուրջը կարճ ժամանակում համախմբվեցին ժամանակի առաջավոր մտածողները, բուռն պայքար մղելով կղերա-ավատական գաղափարախոսության դեմ: «Մեղուն» ձեռք մեկնեց արևելահայ առաջավոր մտածողներին, իր էջերում տպագրելով Միքայել Նալբանդյանի ազատասիրական բանաստեղծությունները: Նա կրքոտ հոգվածներով պայքարում էր ինչպես «Երևակի», հայ կաթոլիկների օրգան «Մեհմուաի հավատիս» (Մաղկաքաղ լուրերի) հատառ թուրքերեն թերթի, այնպես էլ «Մասիսի» դեմ:

«Մեղուն» իր թիկունքում ուներ ոչ միայն Պոլսի արհեստավորական էսնաֆ դասին, այլև գյուղական հոծ բազմություն, թղթակցություններ էր տրպագրում գավառներից: Այդ պարբերականը խոշոր դեր է կատարել լուսա-

վորական-կրթական շարժման ծավալման և հայ ժողովրդի քաղաքական զարթոնքի գործում, դառնալով այդ զարթոնքի ամենակենսունակ շեփորահարը: 1859—62 թթ. «Մեղվի» հետ միասին ռեակցիայի դեմ ուժեղ ծառացումներ է ունենում Կ. Փանոսյանի «Մյունախի էրճիաս» (Շեփոր ալգաբացի) հայատառ թուրքերեն թերթը, որը 1862 թ. փակվում է Զեյթունի դեպքերի առիթով տպագրված ըմբոստ մի հոդվածի համար: Հետագայում Փանոսյանը հրատարակում է «Մանզումեի էֆթյար» (Մտածումների շարք) հայատառ թուրքերեն ավելի չափավոր թերթը, որը «Մասիսի» հետ միասին իր գոյությունը շարունակում է երկար տասնամյակներ, XX դարասկզբից վերածվելով հայալեզու թերթի:

Զմյուռնիայում լույս են տեսել բազմաթիվ թերթեր ու հանդեսներ, որոնցից ուշագրավ էր դեմոկրատական «Մաղիկ» պարբերականը: Եթե «Արշալույս Արարատյանը» այդ թվականներին արդեն արտահայտում էր Զմյուռնիայի աղայական վերնաշերտերի տրամադրությունները, ապա Գր. Զիլինկիրյանի և Ա. Հայկունու կողմից խմբագրվող «Մաղիկը» հանդիսանում էր դեմոկրատական հոսանքի գաղափարախոսը, լայնորեն արձագանքում էր հայ ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական պայքարին: «Մաղիկ» էջերում տպագրվել են արձակ, չափածո և հրապարակախոսական բազմաթիվ երկեր, որոնք քաղաքական շեշտված բովանդակություն ունեին և ուղղված էին մի կողմից՝ սուլթանական կառավարության կամակատար հայ էֆենդիների, մյուս կողմից՝ օտարերկրյա ներթափանցման, հատկապես Վատիկանի գործակալների ու անգլո-ամերիկյան միսիոներների դեմ:

Արևմտահայ հասարակական մտքի վրա նկատելի ազդեցություն է ունեցել Ստ. Ոսկանյանը իր «Արևելք» (1856) և «Արևմուտք» (1859—1865) պարբերականներով: Նա տպագրել է կղերա-ամիրայական գաղափարախոսության դեմ ուղղված կրճոտ հոդվածներ: «Արևմուտքը» առաջինն էր գաղութահայ պարբերականներից, որ լայն տեղ էր տալիս հայ ժողովրդի արևելահայ և արևմտահայ հատվածների մերձեցման հարցին: Սուր քննադատության ենթարկելով այդ հատվածներում գործող հետադեմ տարրերին, նա իր պաշտպանության տակ է առնում առաջավոր գործիչներին: Ստ. Ոսկանյանը եղել է ևս. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի առաջին ողջունողներից մեկը, գնահատելով առանձնապես նրա աշխարհաբար լեզուն:

Ոսկանյանի դեմ կանգնեց հայ հետադիմական հոսանքը, մի կողմից՝ կաթոլիկական պրոպագանդան, մյուս կողմից՝ «Մասյաց աղավնին», որի խմբագիրն էր Գաբրիել Ալվազովսկին:

Փարիզում հրատարակվող պարբերականներից հիշատակության արժանի է «Փարիզ» շաբաթաթերթը, որը խմբագրվում էր Ա. Մուրադյանի կողմից:

Արևմտահայ հասարակական, մտավորական կյանքում խոշոր իրադարձություն էր գավառական մամուլի ստեղծումը 1850-ական թվականների վերջերին, Մկրտիչ Խրիմյանի ջանքերով: Նա 1855 թ. Կ. Պոլսում հրատարակում է «Արծվի Վասպուրական» պարբերականը, նպատակ ունենալով հիմնականում արտացոլել գավառական կյանքը: 1858 թ. նա այդ պարբերականը հրատարակում է Վանի Վարագա վանքում (փակվել է 1864 թ.), տեղի ժա-

ռանգավորաց վարժարանի բարձր դասարանների աշակերտների ու շրջանավարտների ջանքերով:

Գ. Սրվանձտյանցը 1863—1865 թթ. Տարոնում (Մուշ) լույս է ընծայում «Լրատար արծվիկ Տարոնո» պարբերականը, որի ազդեցության շրջանակն անհամեմատ փոքր էր:

Հայ պարբերական հրատարակությունները, որոնց թիվը 60-ական թվականների վերջերից անցնում էր հարյուրից, մասնավորապես դարի կեսերին հանդիսանում էին տարբեր հոսանքների գաղափարախոսներ, ունեին շեշտված դիրքորոշում հասարակական-քաղաքական հրատապ հարցերի նկատմամբ, ինչպիսիք էին ագրարային հարցը, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, ազգային մշակույթի ստեղծման, աշխարհաբար գրական լեզվի մշակման հարցերը և այլն:

4. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

XVIII դարի վերջին տասնամյակներին և XIX դարի կեսերին հայագիտությունը բուռն զարգացում ապրեց: Մինչև 1870-ական թվականները անշան աշխատանք էր կատարված հայ հին մատենագրության, լեզվի, պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: Հրատարակվել էին հայ պատմագիրներից մի քանիսի երկերը ու Մխիթար Աբբայի «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» աշխատությունը (1749), «Քերականութիւնը» (1730) և այլն:

1784—1786 թթ. Վենետիկում լույս է տեսնում Մխիթարյան միաբանության բաղմարդյուն գիտնականներից Միքայել Չամչյանի եռահատոր «Հայոց պատմությունը», որն իր ծավալով, նյութի ընդգրկմամբ, հայ և օտար սկզբնաղբյուրների լայն օգտագործմամբ աննախընթաց գործ էր:

Ժամանակագրական կարգով Չամչյանից հետո խոշորագույն հայագետը հ. Ղ. Ինճիճյանն է: Նա դարասկզբին (1806) հրատարակում է Հայաստանի մանրամասն աշխարհագրությունը մի հատորում, որը կազմում է Ստ. Գյուլբեր Ազունցի «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի» բազմահատոր գործի՝ Ասիային նվիրված բաժնի Ա հատորը: Այն պարունակում է Հայաստանի մանրամասն տեղագրությունն ըստ ճշգրտված վայրերի, որոշելով հազարավոր տեղանուններ՝ քաղաքներ, գյուղեր, գետեր, բերդեր, հնություններ և այլն: Մինչև այսօր էլ այն չի կորցրել արժեքը և հարուստ նյութ կարող է տալ Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածների աշխարհագրությունը ուսումնասիրողներին:

1822 թ. դարձյալ Վենետիկում լույս է տեսնում նույն հեղինակի «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» ստվարածավալ աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ փորձ է արվում ներկայացնել պատմական Հայաստանի 15 նահանգների վիճակը, ճշտելով այդ նահանգների տեղը, փոխհարաբերությունները, իսկ 1835 թ. լույս է տեսնում նրա «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» եռահատոր հետազոտությունը:

Հայագիտական մտքի զարգացմանը, մասնավորապես հայոց լեզվի ուսումնասիրմանը մեծապես նպաստել է Հարություն Ավգերյանը: Նա հայ հին